

CANDONGA – A TÚLÉLÉS PIACA*

FRIGYES ERVIN

Bevezetőként az angolai polgárháborús gazdaság anatómiájával foglalkozva¹ hadd idézzem *Murphy* törvényét a fekete piacról: „Ahol nincs piac, ott fekete piac van”. Igen ám, de azonnal ide kívánczok *Watkins* kiegészítése is: „Ahol van piac, ott is van fekete piac”. Összefoglaló következtetésem: Fekete piac mindenütt van.

*

A feketegazdaság napjaink mindennapi témája, életünk kísérője. Elterjedtsége, folyamatos jelenléte ellenére hiányzik a valóban érvényes definíciója. Mindannyian tudjuk, hogy a legális „fehér” vagy „átlátható” gazdaság és a feketegazdaság szélsőséges megnyilvánulásai – például a kábítószer-kereskedelem – között létezik a szürkének és a feketének, az áttetszőnek és az átláthatatlannak, vagyis a legális, a megtúrt és az üldözendő tevékenységek teljes árnyalati skálája is.

A „feketességgel” két egymással összefonódó tulajdonság, illetve jelenség jár együtt:

- az átláthatatlanság és
- a törvénytörtő magatartás.

Az átláthatatlanság (az államhatalmi szervek számára fennálló teljes vagy viszonylagos átláthatatlanság) alapvető jellemvonása minden „fekete” gazdasági tevékenységnek.

Már önmagában az átláthatatlanság (legalábbis mulasztásos) törvénytörtő magatartásnak tekinthető, mert a számvittel, az adózással, valamint a vámokkal és illetékekkel kapcsolatos törvények és rendeletek megsértésével jár. Mindezt csak tovább bonyolítja, hogy a feketegazdasághoz sorolható egyes ügyleteket a legális gazdaságban működő személyek és vállalkozások bonyolítják le.

A feketegazdaságról mint a gazdasági tevékenység minden formájáról be kell látnunk, hogy azért és csak azért létezik, mert tevékenysége haszonnal jár, és fizetőképes kereslet van iránta. Ez érvényes a szó szoros értelmében vett fekete- (legfeketébb) gazdaságra, vagyis a legális gazdaságban hozzá nem férhető áruk kereskedelmére, illetve szol-

* A tanulmány kivonatos változata az Egy nagyon fekete piacról című írásnak. Megjelent: *Társadalom és honvédelem*. 1998. évi 3–4. sz. 115–133. old.

¹ A szerző tagja volt a Magyar-Angolai Gazdaságpolitikai és Pénzügyi Konzultatív Bizottságnak, majd az angolai kormány felkérésére hivatalos kiküldöttként 1988-tól 1992-ig tervezési és gazdaságpolitikai tanácsadó volt Luandában.

gáltatások végzésére (például fegyverek, robbanószerke, kábítószerek, csempészáruk illegális forgalma, szervezett prostitúció, kuruzslás, engedély nélküli abortuszok stb.) is.

Nem volna azonban teljesen célszerű ezeket egy kategóriába sorolni a közvélemény által kevésbé szigorúan megítélt – noha nem teljesen törvényes vagy a törvényesség mesgyéjén folytatott – tevékenységekkel mint például a kisjövedelmű rétegek számára az intézményes kereskedelembe hozzá nem férhető lényegesen olcsóbb árú (bár gyakran kétes eredetű és minőségű) áruk és szolgáltatások forgalmazásával (kínai és a régi KGST-piacok, számla és esetleg működési engedély nélkül végzett kisebb szolgáltatások, javítások, építési stb. tevékenységek).

Belátható, hogy a „nem fehér” gazdaság – beleértve a bejelentés nélküli munkavállalást is – számottevő rétegeknek nyújt kizárólagos megélhetési forrást, másoknak pedig a létfenntartáshoz elengedhetetlen jövedelem-kiegészítést, ismét másoknak (sokaknak) pedig – alacsony jövedelmük miatt – bizonyos javakhoz és szolgáltatásokhoz való hozzájutás egyedüli lehetőségét. Ezért mind közgazdasági, mind szociális, mind politikai szempontból rendkívül „kényes” kérdésnek tekinthető a „nem fehér” gazdaság elleni fellépés módja. Bizonyos területeken a kormányzat drákói fellépése olyan mellékhatásokkal járna, amelyek ellentételezésére jelenleg képtelenek lennénk.

A feketegazdaság megítélése, megfelelő korlátok közzé szorítása hazánkban a nyílt piacgazdaság viszonyai között sem egyszerű. Sokkal bonyolultabb ez a probléma a piac működését korlátozó rendszerekben. A feketegazdaság és az illegális jövedelemszerzés ugyanis nem a rendszerváltás és a piacgazdaság eredménye. A szocialista országokban – éppen az intézményes piac működésképtelensége, és az áruk és szolgáltatások tartós hiánya miatt – az élet minden területén teljesen elburjánzott – voltaképpen gazdasági metamechanizmusként működött – a feketegazdaság.²

Ebben az esettanulmányban a feketegazdaságnak, a népesség nagy részének fizikai túlélését és a gazdaság vérkeringését jóformán önmagában biztosító többé kevésbé önálló, a legális gazdaság szórványos (és végletesen bürokratikus) megnyilvánulásait teljesen maga alá gyűrő formáját, az angolai feketegazdaságot szeretném bemutatni. A „Candonga”, amellyel gyakran ezt a gazdaságot jellemzik, alkalmasint afrikai eredetű portugál szó, eredetileg (élelmiszer-) csempészt jelentett, Angolában azonban, a legalitás peremén vagy azon túl lévő valamennyi tevékenységre használják. Érdekes módon a magántulajdonban lévő iránytaxik tulajdonosait és vezetőit is candongueiro-nak nevezik. Igen jellemző a szépítő „mercado paralelo”, szó szerint „párhuzamos piac” elnevezés is. (A szerző hosszú angolai tartózkodása alatt sem derült ki, hogy ez a piac voltaképpen mivel is párhuzamos. Más piac ugyanis nem létezett.) Az angolai gazdaság leírása a világ egyik legfeketebb gazdaságának természetrajzát adja meg, ami szélsőségességei következtében szinte modellszerű elemzésekre ad lehetőséget.

² A kommunista rendszernek az e tevékenységekhez való viszonya az idők folyamán azonban nagyon sokat változott. Az ötvenes évek elején (állítólag *Rákosi Máttyás* személyes utasítására) halálra ítélték és kivégezték súlycsontkításért a Vámház körüti hentesbolt egyik eladóját. A hatvanas években a meggyagot alacsony áron felvásárló és piaci áron értékesítő élelmiszer üzletember bíróság elé került, és a televízió „Kék fény” c. műsorában nyilvánosan is megbélyegezték. A későbbiekben pedig megpróbálták nem tudomást venni a feketegazdaság létezéséről. Így 1980-ban a szerzőnek – a „társadalmilag nem regisztrált jövedelmek” lehetséges jövedelemegyenlőtlenségi hatását vizsgáló tanulmányára – A lakossági jövedelmek társadalmilag nem szabályozott újraelosztásának lehetséges hatásai. (Az U-I modell segítségével végzett érzékenységi vizsgálatok.) OT Tervgazdasági Intézet Közleményei 3. sz. Budapest. 1980. – a hivatalos vezetés úgy reagált, hogy az szakmailag megalapozatlan és politikailag káros, mert azt a látszatot kelti, hogy a jövedelmek egyenlőtlensége Magyarországon nagyobb a KSH hivatalos kiadványaiban közöltnél.

E bevezetés után röviden áttekintjük a történelmi gyökereket, majd a párhuzamos piac kialakulását. Az ezt követő rész azokat az erőfeszítéseket mutatja be, melyek ennek a nagyon fekete gazdaságnak statisztikai leírását kíséreltük meg. A következtetések összefoglalóját a rendhagyó, és sok tanulság levonására alkalmas záradék követi, amely felvilágosítja azt, hogy milyen következményekkel járt a párhuzamos piac erőszakos megszüntetése, illetve a gazdaság működésébe történő erőszakos beavatkozás.

TÖRTÉNELMI ELŐZMÉNYEK

A szerző által nagyra becsült *J. K. Galbraith* szerint „... még a legelvakultabb anti-kommunista sem tudja megkülönböztetni a kommunista őserdőt a szabad vállalkozáson alapuló őserdőtől”.³ Ez így kétségtelenül igaz. Noha Afrikának csak kisebb része őserdő, és lakosságának csak elenyésző része őserdei vadász, a politikai rendszer iránti közöny azonban ugyancsak jellemző az afrikaiak többségét alkotó, elszigetelt falvakban élő kapás földművelést folytató mezőgazdasági népességre is.

Könnyen felfedezhetők azonban a gazdasági-társadalmi formák sajátos megkülönböztető jelei valamely nagyvárosban, különösképpen a harminc éve szüntelenül harcban álló – a függetlenségi harc után átmenet nélkül kirobbant polgárháborúval sújtott –, teljesen szétzilált gazdaságú afrikai ország, Angola fővárosában, ahonnan az értelmiség nagy része, valamint a kereskedő és iparos réteg pánikszerűen kivándorolt, és ahol a gazdaságot és a lakosság ellátását még csak nem is a központosító szovjet bürokrácia, hanem a kubai forradalmi retorika alapján próbálták megszervezni.

Afrika népessége gyarmatosítás előtti állapotában, az őserdei vadászokat kiszorító és részben magukba olvasztó fejlett vaskorszakban élő, kapás földművelést folytató paraszti és kisebb részben vándorló félnomád pásztornépekből állt. A gyarmatosítással megnőtt az iparban és a szolgáltatásokban foglalkoztatottak – és ezzel a városi lakosság – aránya. A saját szükségletek kielégítését szolgáló mezőgazdasági termelést (subsistence farming) – sok helyen gazdaságon kívüli kényszer alkalmazásával is – felváltotta az exportra termelő monokultúrás, ipari növények és gyarmatárúk (gyakran a kisajátított földeken nagyüzemi vagy kikényszerített szerződéses kisüzemi) termelésére szakosodott gazdálkodás (cash crop farming), ami gyakran élelmiszerhiányhoz, az élelmiszerimport szükségességéhez vezetett. Ez a gyarmati rendszer végén, de elsősorban annak felszámolása után ugrásszerűen megnövelte a városi népesség arányát.

Vonzó erőt jelentett a városokba áramló tömegeknek a jelentősen felduzzadó központi államapparátus létszámgigéje, valamint a nemzetközi szervezetek megjelenése és főleg az ezek munkatársai részére személyi szolgáltatásokat végzők iránti igény. Jelentős vonzóerő volt a gyermekek korlátozott, de az agrárterületeknél mégis lényegesen kedvezőbb iskolázási lehetősége. Azonban nem csak a városok vonzóereje növekedett. A lakosság városokba áramlásának súlyos kényszerítő okai is voltak. Egyes országokban a szárazság és a földek kimerülése, más országokban az életbiztonságnak a háborús, polgárháborús események, illetve etnikai konfliktusok miatt bekövetkező romlása vagy ezen tényezők együttes hatása miatt is, menekül a városokba a népesség.⁴

³ *J. K. Galbraith*: Egy kortárs emlékei. Európa Könyvkiadó. Budapest. 1988. 441 old.

⁴ Luanda lakossága 1971-ben az Atlas de poche adatai szerint 250 000 fő volt. A Cartographia Rt. 1998-ban kiadott világ-atlasza már 1 300 000 főről számol be.

A nagyarányú városba áramlásnak rendkívüli káros társadalmi hatásai voltak. A falusi élet (Afrikában is szigorú) erkölcsi normái érvényüket veszítették, az új, városi életforma normái pedig még nem alakultak ki. A társadalom és az egyéni identitástudatot formáló alapvető közösségnek tekinthető kiterjedt afrikai család tagjai szétszóródtak, új identitás-tudat pedig még nem jöhetett létre. Az új „városlakók” viszonylag rendezett és tiszta, kezdetlegesen, de az éghajlat követelményeinek megfelelően épített falvakból a nappali forróságot és az éjszakai hideget egyaránt felfokozó hullámbádog kalyibás nyomornegyedekbe vagy az eltávozott gyarmatosítók lakótömbjeibe, zsúfolt lakásokba kerültek. A közművek fejlődése sehol sem tartott lépést a népesség növekedésével. A nyolc-tízemeletes betonépületek új lakói küszködnek a nem vagy csak akadozva működő víz- és áramellátással, az eldugult csatornahálózáttal. A liftaknában több emelet magasságban gyűlt a szervezetten nem gyűjtött háztartási szemét. Az asszonyok gyakran több száz méteres távolságból fejükön hozzák a vízzel telt – többnyire 30 literes – edényeket. (A rendszeres tisztálkodás és a ruhák tisztán tartása az afrikai ember primer szükséglete, amiről nem mond le. Ez a tisztasági igény azonban a városokban már nem vonatkozik a lakás ajtaján kívül eső környezetre.) Az utcákon felhalmozódó szemetet csak időnként, kampányszerűen gyűjtik össze. A nagyméretű, szennyes, bűzlő pocsolyákból tömegével kelnek ki a maláriát terjesztő anophales szúnyogok. A nem megfelelően tisztított ivóvíz a tífusz, a vérhas állandó és a kolera gyakori terjesztője. Az emberek idegesek és zaklatottak.⁵

Angola sajátos helyzetben van. Még a megművelhető területhez viszonyítva is alacsony a népsűrűség, parti vizei halban bővelkednek, az ország déli határán hatalmas marhacsordák legelnek, és a kontinentális talajzatban jelentős olajtartalékok vannak. Ezeket az előnyöket azonban csak korlátozottan tudja hasznára fordítani.

Angola gyarmat volt, mégpedig a gyarmattartó államok gazdaságilag, kulturálisan és politikailag legelmaradottabbjának,⁶ Portugáliának a gyarmata. Az ország belső területeinek gyarmatosítása csak a XX. század elején fejeződött be. A XIX. század végéig Angola a Nyugat-Indiába és Brazíliába irányuló rabszolga-kereskedelem kiinduló pontja volt. A helyi főnökök háborúskodásai egész országrészeket néptelenítettek el. A foglyokat európai árukért (lőfegyverekért, lőszerért, textilárukért és pálinkáért) adták el a rabszolga-kereskedőknek. Ez magyarázza elsősorban Angola rendkívül alacsony népsűrűségét.

Az ország teljes gyarmatosítása után uralkodóvá lett a „regime do indigenato”, az emberi szabadságjogokat, az egészségügyi és oktatási szükségleteket még az anyaországinál is lényegesen kevesebbre értékelő kormányzási rendszer, melyet a szinte teljhatalommal felruházott (gyakran korrupció) helyi hatalmasságok tovább súlyosbítottak. 1951-től Angolát Portugália tengeren túli megyéjének nyilvánították, és nagytömegű portugál bevándorlás vette kezdetét. A portugálok afrikai gyarmataikat a hazai túlnépesedés levelező csatornájának tekintették. A gyarmatok segítségével igyekeztek megszabadulni a szegényektől, a munkanélküliektől és – deportálás útján – a politikailag veszélyesnek tekintett elemektől.

⁵ Az európaiak nagy része a feketéket állandóan mosolygó, derűs embereknek hiszi. A valóságban annyi zaklatottan ideges embert kevés helyen látni, mint Afrika túlszűfolt nagyvárosaiban.

⁶ Az ENSZ 1991-ben kiadott jelentése – Human Development Report 1991. UNDP. Oxford University Press. New York – Oxford. 1991 – szerint Portugáliában a felnőtt lakosságnak csak 85 százaléka volt írástudó 1985-ben és 1980-ban 3,8 osztály volt a felnőttek átlagos iskolázottsága. (Magyarországon akkor 99 százalékos írástudás és 8,6 iskolaév volt az átlag.)

A főváros – a gyorsan fejlődő Luanda – portugál város volt. Itt a szatócstól a foltozó vargáig, a taxisofortól a pékig minden mesterséget a portugálok uraltak. A városban portugálok cipőtisztítók voltak, a kikötő előtt portugál koldusok kéregettek. Ugyanakkor szép számmal voltak rendkívül gazdag portugál gyárosok, nagykereskedők és földbirtokosok is. Egyszóval az elmaradott Portugália egy része teljes társadalmi tagozódásával áttelepült Angolába. Éltek a városban – pontosabban a város egyes részein létrejött musequekben (a vályogból épült vagy hullámlemezről tákolt viskókból álló nyomorregyedekben) – nagy számmal afrikaiak és mulattók is, akik rendszerint azt a munkát végezték, amit a portugál betelepülők végképpen nem vállaltak. Ha kis számban is, de akadtak fekete és mulattó értelmiségiek is. Ezeket „assimiladoknak”, a (portugálokhoz) asszimiláltaknak tekintették. Nagyon nehéz volt bejutniuk az iskolákba, szigorú kvóták szabályozták a mulattók és a feketék számát.

Az 1961-ben megindult függetlenségi háború rendkívül véres és kegyetlen volt. Mint minden forradalmi (vagy függetlenségi) mozgalmat, ezt is értelmiségiek indították el. A legaktívabb az ország nyugati felében és a tengerparton élő fekete (kimbundu), mulattó és (baloldali, liberális és szocialista beállítottságú) fehér értelmiség volt. A főbb mezőgazdasági területek, a keleti és a déli országrészek ovimbundu és az északi tartományok bakongo népessége csak később kapcsolódott be a gyarmatosítás ellenes harcba. A nagy véráldozatokkal járó és kilátástalannak látszó angolai, majd a később kibontakozó mozambiki függetlenségi háború a portugál hadsereget is demoralizálta, és nagymértékben hozzájárult a „szegfűk forradalmához”, az 1974. évi portugáliai demokratikus fordulathoz.

1975-ben Angola elnyerte függetlenségét, de ekkor már három függetlenségi mozgalom – a tengerparti sávban az MPLA, a keleti országrészben az UNITA, északon az FNLA – működött. Ez elsősorban nem világnézeti különbséget tükrözött, hanem a három fő bantu népcsoport, a kimbunduk (MPLA), az ovimbunduk (UNITA) és a bakongók (FNLA) területi megoszlását.⁷

A függetlenség kikiáltása után Luandában gyakorlatilag az MPLA alakított kormányt. *Agostinho Neto* – egy protestáns (metodista) lelkész fia, képzettsége szerint orvos, akit először lisszaboni tanulmányai során ítélték börtönbüntetésre gyarmatosítás ellenes versei miatt – lett az állam elnöke. Az MPLA eredetileg nem volt kifejezetten kommunista mozgalom. Politikai támogatást azonban kezdetben csak az illegális portugáliai szélső baloldaltól és az Angolába deportált baloldaliaktól kapott. A függetlenségi harcok idején fegyverekkel főleg a Szovjetunió és Kína látta el mind az MPLA-t, mind az UNITA-t. Az FNLA nem szorult erre a támogatásra, mert vezetője – *H. Roberto* – számíthatott sógora – *Mobutu* zairei diktátor – segítségére.

A függetlenség kikiáltása után Angolát egyszerre támadta meg és hatolt be mélyen területére a Dél-Afrikai Köztársaság és Zaire hadserege. Angola ekkor hívta segítségül a kubaiakat. A helyzet súlyosságára jellemző, hogy a zairei csapatokat Luandától körülbelül 20 kilométerre (Quifandongonál, a luandai vízműveknél) sikerült visszafordítani.

A kubai katonákkal azonban tanácsadók is érkeztek, akik a szocialista tervgazdálkodást – pontosabban annak karikatúráját (a bizonytalan információkon alapuló, soha nem

⁷ Ezekre az etnikumokra gyakran a voltaképpen becsmérlő, de mindenképpen lekicsinylő „törzs” kifejezés honosodott meg, holott mind a kimbundu, mind az ovimbundu népesség lélekszáma meghaladja akár az albánokét, akár a bosnyákokét.

teljesülő naturális mérlegeket és elosztási terveket) – vezették be.⁸ A kubaiakhoz később szovjet tanácsadók is csatlakoztak, akik azonban – személyes benyomásom szerint – házájukban sem tartoztak a szakma élvonalába, és felkészültségük hiányosságait pókshendiséggel vegyített forradalmi jelszavakkal pótolták.

Az ország (korábban exportra is termelő) mezőgazdasági területeinek nagyobb része a délkeleti fennsíkon, az UNITA bázisát alkotó ovimbundu etnikum területén van. A polgárháború ezeket a területeket elvágtatta a tengerparttól. Az Afrika déli részét kelet-nyugati irányban átszelő Benguela-vasútvonalon megszűnt a forgalom, harci cselekmények és szabotázsakciók bénították meg a Luandát Malange-zsal összekötő és a Namib (Moçamedes) kikötőből keletre vezető vasútvonalakat is. A mezőgazdasági lakosság (az összlakosság 70 százaléka) visszasüllyedt az önellátó naturálgazdálkodásba, a tengerparton koncentráldott városi lakosság élelmiszer-ellátását pedig túlnyomórészt importból kellett biztosítani.

Az angolai gazdaságra nagy csapást jelentett, hogy a függetlenné válás után az országban élő 335 ezer portugálból 305 ezer eltávozott. Ezzel lényegében eltűntek az országból a portugálok által monopolizált kereskedelmi, ipari stb. tevékenységek és az értelmiség túlnyomó része is.

A PÁRHUZAMOS PIAC KIALAKULÁSA

Az angolai kormány gazdasági tevékenysége voltaképpen nagyon egyszerű sémát követett. A bevételeket a nyugati olajcégektől származó regalék, valamint – lényegesen kisebb mértékben – a gyémántexportból származó jövedelmek képezték. Ebből fejlesztették és tartották fenn hadseregüket, ebből fizették a kubaiakat, és ebből fedeztek minden importot (beleértve az „igényjogosultak” különböző kivételezett kategóriáinak ellátására szolgáló behozatalt is).

Az iparban a kőolaj-finomítás, a cementgyártás, a sör és a dohányipari termékek gyártása működött korlátozott kapacitással. Az üzemek állandó anyag- és villamosenergia-hiánnyal küzdöttek. A távoli vízi erőműveket Luandával összekötő távvezetéken mindennaposak voltak a szabotázsakciók.

A kormány legintenzívebb gazdasági tevékenysége a bankjegykibocsátás volt. A forgalomban lévő bankjegyek mennyisége az 1977. évi 17,2 milliárd kwanzáról⁹ 1988-ra 153,5 milliárdra, a bankrendszeren kívüli pénzmennyiség pedig 14,1-ről 140,9-re milliárdra emelkedett.¹⁰

⁸ A karikatúra kifejezést a rendkívül tehetséges és bátor (és talán éppen ezért később kegyvesztett) angolai tervezési minisztertől, *Lopo de Nascimento*-tól hallottam 1987-ben. Az ő kezdeményezésére jött létre az a Magyar–Angolai Gazdaságpolitikai és Pénzügyi Konzultatív Bizottság, amelynek célja éppen a gazdaság reformja, a kubai befolyás ellensúlyozása és a bürokratikus kötöttségek feloldása volt. Nascimento erős kritikával illette kormányának a helyi ismereteket nélkülöző vagy semmibe vevő ellátási politikáját is. Drága valutáért marhahúskonzerveket importáltak, amelyek helyett százezer szám lehetett volna a Cunene tartományban élő mukobalo pásztoroktól marhákat venni, de csakis kékszínű takarókért cserébe. Nem volt azonban senki, aki a kék takarókat importálta volna és levitte volna azokat délre, és északra hozta volna a cserében kapott marhákat.

⁹ Kwanza: Angola legnagyobb folyójáról elnevezett nemzeti valuta.

¹⁰ A GDP-ről csak az 1980–1987. évekről álltak rendelkezésre adatok. Ezek szerint a GDP az 1980. évi 162,3 milliárd kwanzáról 1987-re 199,5 milliárdra nőtt, míg a forgalomban lévő pénzmennyiség 40,5-ről 131,4-re, a bankrendszeren kívül lévő pénzmennyiség pedig 31,0-ről 119,3-ra növekedett. A GDP-re vonatkozó adatok rendkívüli mértékben alábecsültek, mert nem megfelelően vették figyelembe az önellátó mezőgazdasági lakosság termelését, de nem tartalmazzák az adatok az ún. „párhuzamos piacon” realizált jövedelmeket sem. A bankrendszeren kívül lévő pénzmennyiség azonban Angolában nem bírt olyan jelentőséggel mint, amilyent tulajdonítottak neki, ugyanis nem kellett attól tartani, hogy az emberek megrohanják az üres boltokat.

A kormány által kibocsátott pénzzel kezdetben (körülbelül 1985-ig) csak a kubai típusú ellátási rendszer szűkös fejadagjait, valamint üzemanyagot, könyveket, postabélyeget, képeslapokat és népművészeti tárgyakat lehetett vásárolni. Kwanzában fizethette, aki akarta az adókat és a közüzemi díjakat is.

A városi lakosság ellátására különböző csatornák szolgáltak.

a) Kizárólag a munkaviszonyban álló személyek kaptak a számukra kijelölt üzletben érvényes két kartont (cartão). Az egyik kartonra hetente háromszor kenyeret lehetett vásárolni (ha éppen volt a kijelölt üzletben), a másik kartonra minden hónapban a készletektől függően változó összetételű egységcsomagot adtak ki. Ezért a bevásárlásért minimális összeget kellett kifizetni (gyakorlatilag az 1975. évi árszinten). Ez a „bevásárlás” (compra) mintegy egyheti minimális élelmiszei és higiénés (szappan, mosószappan, fogkrém) szükségleteit fedezte egy átlagos (hat-héttagú) luandai családnak. Zöldséget gyümölcsöt nem adtak.

b) A beosztástól és a munkahely presztízsétől függő mértékben a keresők kisebb, kiváltságos része speciális ellátást, ún. cabaz-t (kosarat) kapott. A kosár kifejezés azonban megtévesztő. Ennek a lényege az volt, hogy a fizetés egy részét „devizakwanza” utalványban kapták meg. Ez az utalvány meghatározott valutaboltban¹¹ volt érvényes. A „devizakwanza” értékét hivatalos árfolyamon számolták (30 kwanza = 1 dollár). A dollár fekete árfolyama az idők során 800 kwanzáról 2500–3000 kwanzára emelkedett, de a kiváltságosak felsőbb rétege ekkor is a hivatalos árfolyamon, tehát rendkívül olcsón jutott műszaki cikkekhez,¹² és elvileg minden angolai polgár ezen az árfolyamon vehetett repülőjegyet is. „Jobb emberek” utazásaihoz (ugyancsak hivatalos árfolyamon) valutaellátmányt is kaptak. (A repülőtéren beszállókártyáknak azonban igen magas fekete árfolyama volt.) A speciális ellátás nagyrészt ún. konzumárúkból (cigaretta, italok, piperecikkek és néhány ruházati cikk) állt. A speciális ellátásban nem, vagy csak nagyon drágán juthattak zöldséghez, gyümölcshöz. Ezért a megvásárolt áruk egy részét (főleg a sört és a whiskyt) többnyire azonnal, még a boltok előtt várakozó kofáknak adták el.

c) Egyes munkahelyek dolgozóiknak rendszertelenül, de hivatalos áron árusítottak élelmiszereket. (A pénzügyminisztériumnak például ellátó gazdasága volt Luandától északra a Bengo folyónál.)

d) Nagy jelentősége és fontos munkaerő-megtartó szerepe volt az üzemi étkeztetésnek.

e) A fogyasztási cikkek előállítását üzemeknél általános volt az „autoconsumo”, vagyis az „önfogyasztás”. A dolgozók kedvezményes áron vásárolhattak bizonyos értékben a vállalat termékeiből. A nem osztható nagyobb értékű termékekből több munkás közösen kapott egy darabot (például asztalt, ágyat – vagy mint később utalunk rá – koporsót), amit közösen cseréltek el, vagy közösen árusítottak.

f) Elképzelhetetlenül nagy szerepe volt a csempészetnek és – mindennek felett – igencsak szépítve a desvionak, vagyis „eltérítésnek” nevezett sikkasztásnak és lopásnak.

Az ellátás alacsony színvonala mellett jelentős problémák voltak a különböző ellátási formákban megszerezhető javak összetételével. Cserékre, mégpedig rendszeres természetbeni cserékre volt szükség. Így alakult ki a „párhuzamos piac” mint a termékek cseréjének, a strukturális alkalmazkodásnak a piaca. Körülbelül 1984–1985-ig a közvetlen termékcseré dominált. Az emberek idejük nagy részét fordították arra, hogy megfelelő cserepartnert találjanak. Egy ideig a sör töltötte be az „általános egyenérték” szerepét.¹³ Ez azonban rendkívül megnehezítette a kisebb értékű áruk (például a banán) vásárlását. Az angolaiak azonban leleményes emberek. Jóval a gyarmatosítás előtt csereeszközként a kagylópénz, a „zimbo” szerepelt. A zimbo kagylók azonban már évszázadokkal ezelőtt

¹¹ Luandában több valutabolt is volt, többnyire külföldi vállalatok kezelésében. A valutaboltok többsége italok, dohány-árak, háztartási és kozmetikai cikkek árusítására specializálódott. Itt a jogosultak (külföldiek és erre jogosított angolaiak) számlát nyithattak. Ruházati cikkek árusítására egy portugál és három kubai üzlet specializálódott, a kubai üzletekben azonban angolaiak nem vásárolhattak.

¹² Némelyik kiváltságos személy (például egyik angolai kollégám) megvehetett egy 2000 dolláros AT-computert a hivatalos 30 kwanza árfolyamon 60 ezer kwanza értékben, ami két láda (40 darab) dobozos sör piaci árának felelt meg.

¹³ Egy több évvel előttem Angolában járt delegáció vezetője mesélte, hogy egy este a vendégházban a szakácsot zokogva találták. Nagy nehezen megtudták, az a baja, hogy meghalt az apja és nem tudja, honnan szerez nyolc láda sört. Először azt hiték, hogy a sör a halottjé torra kell, de kiderült, hogy az asztalosüzemi brigád csak nyolc láda sörért hajlandó elcserélni az üzemi „autoconsumo”-ként (önfogyasztásra) kapott koporsót.

kifogytak (az angolai partokon), ezért más csereeszközt kellett találni. A megoldást az angolai kormány nyújtotta a nyakló nélküli pénzkibocsátással.¹⁴ A kwanza bankjegyek – mintegy „zsetonként” – lassan átvették a zimbo kagylók szerepét.

A korábban csak korlátozottan használható nemzeti valuta szerepe fokozatosan megváltozott, új dimenziókat kapott, a megszerzett és birtokolt pénz nem járt annak elkölthetőségével. (Ebben az időszakban az áruk és egyes szolgáltatások vásárlásának a pénz birtokolása csak szükséges, de nem elégséges feltétele volt, a vásárláshoz kiutalásokra, a jogosultságok és privilégiumok különböző fokozataiban való részesedésre volt szükség.) 1985 után fokozatosan pénzért – igaz, hogy sok pénzért – gyakorlatilag minden megvehetővé vált a párhuzamos piacon. Megindult az angolai pénz spontán rehabilitációja. A „párhuzamos piac” a termékek cseréjének piacaként indult, és voltaképpen végig így is működött. Ahhoz ugyanis, hogy valaki vásárló lehessen a piacon, előbb eladóként kellett ott megjelenie. Bár az ügyletek most már a pénz közvetítésével mentek végbe, a piaci árszint azonban megkövetelte, hogy valamilyen árut előzőleg el is adjanak, méghozzá ugyanott, lényegében ugyanazon az árszinten.¹⁵ A legális munkajövedelmek ugyanis csak töredékét fedezhették a piac forgalmának. Az árak az elhanyagolhatóan csekély mértékű hivatalos ellátásban megállapítottaknál jóval magasabbak voltak, és ez megtéveszthette a felületes szemlélőt,¹⁶ de ugyanakkor meglepően stabilak maradtak. A piaci árak a kereslet és a kínálat alakulását követve bizonyos mértékben – néha a várható tendenciával ellentétes irányban – hullámoztak,¹⁷ de mindenképpen függetlenek voltak a bankjegykibocsátás mértékétől, sőt még a dollár szabadpiaci árfolyamától is. Inflációs folyamatról tehát nem beszélhetünk, csak (a vásárlásokban gyakorlatilag nem érvényesülő) hivatalos árak és a piaci árak kettősségéről.

Az 1. tábla azt mutatja, hogy az árak viszonylag állandók voltak, az árárányok inkább a lakosság preferenciáit (például a szójaolajnál kedveltebb a pálmaolaj) és az importban mutatkozó változásokat tükrözik. A stabilitás jellemzője, hogy például a magánkézben lévő és a városi közlekedés nagy részét lebonyolító iránytaxikon történő utazás a „processo quinhentos”, vagyis az „ötszázas menet” nevet kapta. A fuvardíj ugyanis hosszú éveken át egységesen 500 kwanza volt.

A hivatalos ellátás a létminimumot sem biztosította. Ugyanakkor a lakosság, bár szegénységben élt, éhezésnek, lerongyoltságnak nyoma sem látszott. Ez arra mutatott, hogy a gazdaság hivatalos mechanizmusa mellett (azon felül) kell lenni egy, a túlélés feltételeit biztosító metamechanizmusnak. Az a meggyőződésünk alakult ki, hogy a párhuzamos piac beható vizsgálata nélkül semmit sem tudhatunk, semmit sem érthetünk meg abból,

¹⁴ Azt, hogy nem túloztunk az angolai pénzügyi politika megítélésében az is bizonyítja, hogy a CIA adatai szerint 1992-ben Angola költségvetési bevétele 928 millió dollár volt, ezt 35 millió dollárral meghaladták a beruházási kiadások. Az összes költségvetési kiadás a bevételek 2,7-szerese, 2,5 milliárd dollár volt. Ehhez valóban „nyakló nélküli” emisszióra volt szükség.

¹⁵ A 4. táblában bemutatott számítás szerint egy átlagos luandai család hetenként körülbelül 20 ezer kwanzát költött a piacon legalapvetőbb szükségleteire. Az átlagos havi kereset 30–40 ezer kwanza körül volt, amellezt az emberek többsége nem is állt alkalmazásban, így valamilyen (bárhonnan is származó) árut el kellett adniuk – méghozzá a párhuzamos piacon –, hogy vásárolhassanak.

¹⁶ Így jártak a nemzetközi pénzügyi és gazdasági tanácsadó szervezetek munkatársai is, akik rövid látogatásaik során első-sorban a dollár feketepiaci árfolyama alapján tájékozódhattak. A párhuzamos piac valódi szerepét és működését az angolai hivatalos körök sem ismerték (vagy nem akarták ismerni), ezért kezdetben a magyar szakértőbizottságot is sikerült meggyőzniük az infláció és a bankrendszeren kívüli pénzmennyiség problémájának elsődlegességéről és súlyosságáról.

¹⁷ Így például 1989 karácsonya előtt – minden várakozással ellentétben – a megszokott 1500 kwanzáról 900–1000 kwanzára csökkent a dobozos sör ára. Megemelték ugyanis a speciális ellátásban részesülők devizakeretét, és így ezek több árut adhattak el a kofáknak.

ami az országban történik. Ehhez azonban nagy ellenállást kellett leküzdeni. Az angolai politikai vezetés – a szocialista országokban is megszokott módon – vagy haraggal bélyegezte meg a párhuzamos piac spekulánsait, vagy pedig tudomást sem akart venni e piac létéről. A hivatalos körök ellenszenvének egyik oka az volt, hogy a gazdaságnak egy tekintélyes (és jól működő) része a központi gazdasági irányítást semmibe véve saját törvényszerűségei szerint működik. Ennek a párhuzamos piacnak a feltérképezésére az Angolai Tervminisztériumban részletes tanulmány készült,¹⁸ amelynek elkészítése korántsem ment akadályoztatások, viták és gáncsoskodások nélkül, a miniszter elsősorban a hadsereg és a rendőrség vezetőinek rosszállásától óvott minket.

1. tábla

A luandai „párhuzamos piac” kiskereskedelmi árainak változása 1985 és 1989 novemberében között*

Megnevezés	Az 1985	Az 1989
	novemberi egységár (kwanza)	
Cukor (kilogramm)	1 500–2 000	800
Rizs (kilogramm)	1 000	200
Manióka liszt (kilogramm)	4 000	500
Kukoricaliszt (kilogramm)	1 200–1 800	500
Bab (kilogramm)	2 000	500
Szárzatszta (kilogramm)	2 000	1 000
Burgonya (kilogramm)	1 000	1 000
Banán (kilogramm)	500–700	1 000
Száritott hal (kilogramm)	1 500–2 000	2 000
Fagyasztott hal (pikó) (kilogramm)	1 000	1 000
Marhahús (kilogramm)	2 000–2 500	6 000
Baromfihús (kilogramm)	2 500–3 000	2 500
Dobozos tej (liter)	4 000	3 000
Tojás (darab)	300–500	300
Kenyér (darab)	500	500–1 000
Belföldi sör (0,5 liter)	800–1 000	1 000
Import sör (0,5 liter)	1 500	1 500
Belföldi bor (liter)	3 000	2 500–3 000
Import bor (liter)	3 500	5 000–7 000
Szójaolaj (liter)	1 000	500
Pálmaolaj (liter)	2 000	2 500
Paradicsom (kilogramm)	4 000	1 500
Belföldi üdítőital (0,5 liter)	1 000	1 000
Import üdítőital (0,5 liter)	1 500	1 500
Szappan (darab)	600–1 000	500
Belföldi cigaretta (doboz)	500	1 000
Whisky (üveg)	15 000	12 000–15 000

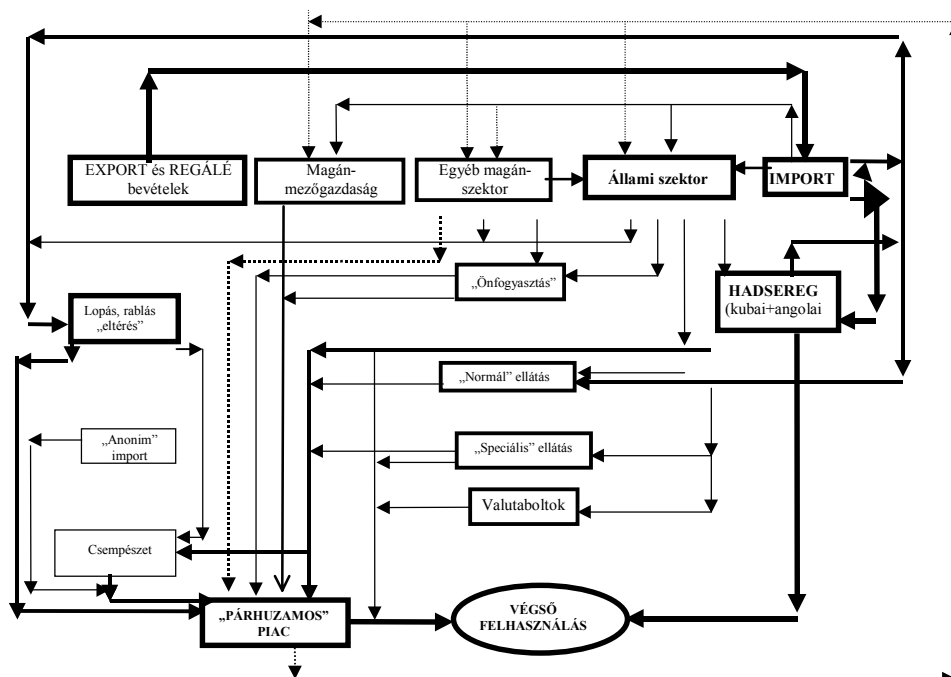
* A Luandai Gazdasági Rendőrség adatai alapján.

A mercado paralelo legkedvezőbb vonása mindenképpen az volt, hogy – ahol csak a közlekedési viszonyok és a hadi események lehetővé tették – iparcikkek jutottak a fal-

¹⁸ A tanulmányt, *dr. Frigyes Ervin és Julio M. V. Bessa* készítette O mercado paralelo de Luanda, Luanda, Dezembro de 1989 címmel, és azt a minisztériumok és az Angolai Nemzeti Bank vezetőinek részvételével megtartott vitán elismerően fogadták.

vakba és ott élelmiszert vásároltak a városok ellátására. A mezőgazdasági termelők egy része így ismét bekapcsolódott a gazdaság körforgásába.

1. ábra. Az angolai gazdaság egyszerűsített folyamatábrája

Megjegyzés. A vonalak (keresetek) vastagsága az útvonalak, a források és a felhasználók jelentőségét jelzi.

A párhuzamos piac árai és a dollár¹⁹ (fekete) árfolyama egymástól függetlenek voltak, sőt a piacon a dollár értéke jelentősen csökkent. A dollár fekete árfolyama az 1985 februári 1200-ról 1989 novemberére 2700 kwanzára emelkedett. A változatlanul dobozonként 1500 kwanzáért árusított import sör dollárban kifejezett ára így 1,25 dollárról 56 centre, egy üveg whisky ára pedig 12,5 dollárról 4,44–5,56 dollárra csökkent, (az angolaiak által nem kedvelt, de az állami kereskedelem által bőségesen importált jó minőségű portugál szardíniát 250–300 kwanzáért, 10–15 centért vesztegették a piacon); az iránytáxi fuvardíja 42 centről 19 centre csökkent. Az átlagos – *Tersánszky Józsi Jenő* kifejezésével élve – „piaci polgár” azonban csak hírből ismerte a dollárt.

A dollár fekete árfolyamát elsősorban a hivatalos árfolyamon vásárolható repülőjegyek által ösztönzött utazási igények (és a szűkösen mért költőpénzkeretek), valamint a növekvő gépkocsikereslet befolyásolta. Hivatalos gépkocsikereskedeleme nem volt. Így autóhoz csak egyéni behozattal és az országból távozó vagy kocsijukat cserélni kívánó külföldiektől lehetett jutni. Ehhez pedig valuta kellett. Ugyanez vonatkozott a tv-készülékekre, hűtőszekré-

¹⁹ A valutavásárlásban érdekelt angolaiak számára a külföldi valuta a „verdinhos”, a „zöldecskék”, vagyis az amerikai dollárt jelentette.

nyekre, légkondicionálókra és számítógépekre is, amelyeket egyébként csak a kiváltságosak vásárolhattak meg – külön kiutalásra – hivatalos árfolyamon.

A párhuzamos piacra az áruk csak elhanyagolható része (az ún. „anonim import”) került magánosok által birtokolt külföldi valutáért. Elsősorban a belföldön termelt, illetve a hivatalosan importált áruk jelentős része került a piacra a különféle, a törvényestől, a nyílt bűnözésig terjedően megítélhető csatornákon keresztül. A piac teljesen összefonódott a „desvio” jelenségével. Nem alkalmazhatjuk azonban maradéktalanul a fejlett árutermelő társadalom és a demokratikus polgári értékrend erkölcsi normáit a függetlenségét épphogy elért afrikai országra, amelynek túlnyomó része több mint egynegyed évszázada hadszíntér, és ahol a lakosság többsége gyökereitől elszakított menekült volt.

A piac vizsgálata rámutatott arra, hogy az angolai gazdaság valódi körforgása milyen erősen kapcsolódott a párhuzamos piachoz és a javak „eltérítéséhez”. E folyamatokat szeretnénk érzékeltetni az angolai gazdaság egyszerűsített folyamatábrájával.

A folyamatábrával kapcsolatban több megállapítást kell tennünk.

– Az állam devizajövedelmei szinte kizárólagosan a nyugati olajtársaságoknak nyújtott koncessziókból olajjövedékekből származtak, és ebből fedezhették az állami importot.

– A devizabevételek túlnyomó részét természetesen katonai célokra fordították. Ebből fedezték a „normál ellátás”, a „speciális ellátás”, a valutaboltok és a nem mezőgazdasági magánszektor importszükségletét is.

– Mindezen felhasználóknak szánt termékekből jelentős mennyiséget „eltérítettek” (az import nagy része már a kikötőkből – a rendőrség és a bandák, valamint a bandák egymás közötti fegyveres összecsapásainak állandó színteréről – tűnt el). A zsákmányt a párhuzamos piac értékesítette.

– Jelentős mennyiségű áru főleg gyógyszer került (általában a hadsereg közreműködésével) a szomszédos Zairebe (ma Kongói Demokratikus Köztársaság). Cserébe divatcikkeket, kozmetikumokat és szórakoztató elektronikát hoztak át a határon és juttattak el a párhuzamos piacra.

– A hadsereg (kubai és angolai) felszerelésének, illetve ellátmányának jelentős része is a párhuzamos piacra került.²⁰ Minden angolai dohányos azt a helyi gyártású „AC” cigarettát szívta, amelynek dobozán ott volt a „fegyveres erők kizárólagos használatára” felirat. (Állítólag a gépkarabélyoknak is szabott piaci ára volt.)

– A piac közvetítői iparcikkkel látta el a többé-kevésbé biztonságosan megközelíthető falvakat, és gondoskodott a város zöldség-, és gyümölcsellátásáról, így a város áruellátásához hozzájárultak az árucserébe lassanként bevont mezőgazdasági kistermelők is.

– Az áruellátás legkisebb részét a „normál ellátásban” kapott, de a részesülők által áruba bocsátott termékek (például az angolaiak által kifejezetten nem kedvelt és – talán könnyű szállíthatósága miatt – nagymennyiségben importált rizs és szardínia) képezték.

– Nagy jelentősége volt az önfogyasztásból származó különböző termékek és a speciális ellátás keretében eladott, valamint a valutaboltokból származó italok, dohányárúk és kozmetikai cikkek piaci értékesítésének.

– Növekedett a magánszemélyek külföldi (elsősorban braziliai) utazásaiból származó ún. anonim import szerepe.

– Mind a magán, mind az állami szektor termeléséhez szükséges anyagok és szerszámok egy részét, mind az üzemi étkeztetéshez felhasznált nyersanyagok nagy részét a párhuzamos piacon vásárolták.

A 80-as évek végén Angola nem volt demokratikus ország. Abban az időben azonban az egész kontinensre a keményebb vagy puhább diktatúra volt jellemző korlátlan hatalmú

²⁰ Olcsó és elhamarkodott magatartás lenne elszörnnyülködni az angolai katonák viselt dolgain. A hadsereg már huszonötödik esztendeje embertelen terepen vívta kilátástalan, véget nem érő harcait, és összehasonlításképp elég az amerikai hadsereg egyes tagjainak – a sajtóban is bőven szellőztetett – vietnami demoralizálódására vagy a szovjet hadsereg katonáinak afganisztáni „viselt dolgaira” utalnunk. Másképpen kell megítélni a vezetés magatartását, amiről azonban nincsenek adatok. Csak arra szeretnénk utalni, hogy amikor az Angolában harcoló kubai csapatok nemzeti hősként ünnepelet parancsnokát *Ochoa* tábornokot (feltehetően mint Castro potenciális riválisát) hazarendelték és rövid tárgyalás után kivégezték az ellene felhozott vádak egyike az volt, hogy tevékeny szerepe volt az angolai párhuzamos piacon.

és hatalmukkal korlátlanul élő vezetőkkel. A kiváltságok rendszere sem tekinthető angolai vagy szocialista jellemvonásnak, és a javak „spontán újraelosztása” sem. A lopások, rablások nagyságrendjére a Luandai Gazdasági Rendőrségtől kapott, a „tipikus akciók” méreteire vonatkozó adatokból következtethetünk.

2. tábla

A párhuzamos piac áruellátásához kapcsolódó tipikus „eltérítési akciók”*

Akció	Mennyiség	Egységár (kwanza)	Érték (ezer kwanza)
I. Csoport			
Konténer sör (láda)	1250 doboz	36 000	45 000
	9600 üveg	13 000	124 000
Egy raklap cukor	2 500 kilogramm	800	2 000
1 raklap rizs	2 500 kilogramm	200	500
1 raklap liszt	2 500 kilogramm	500	1 250
II. Csoport			
Motorkerékpár	darab		1 000–1 500
Személygépkocsi	darab		5 000–8 000
Terepjáró	darab		7 000–14 000
Tehergépkocsi	darab		13 000–20 000
III. csoport			
Ventilátor	darab		80
Tv-készülék	darab		300
Hifi	darab		600–900
Használt ruha	köteg		600–900

* A Luandai Gazdasági Rendőrség adatai.

A rendőrség azonban csak felmérte, jegyzőkönyvbe foglalta az ismertté vált „eltérítések”, megakadályozni nem tudta azokat. Így a hatóságok akciói főleg a könnyen megtalálható „mercado paralelo” ellen irányultak. A rendőrség belefáradva abba, hogy kis meggyőző erővel, sikertelenül próbálkozott a lopások, rablások, sikkasztások felszámolásával, időnként rajtaütött a könnyen megtalálható (és kifizetődő elkobzási lehetőségeket nyújtó) piacokon. Ehhez néha a hadsereg segítségét is igénybe vették.

A biztonsági szervek időnként a közhangulatot is igyekeztek felhasználni, ugyanis az árusok nagy része külföldi (a Zöldfoki Szigetektől Sao Toméból, Zaireből vagy Brazzaville Kongóból származó) volt. A túlélés egyetlen lehetőségét nyújtó piacok azonban mégis népszerűek maradtak. Emellett nem feledkezhetünk meg az afrikai piacok hagyományos társadalmi jelentőségéről sem. A piac az a hely, ahol a földiek, a rokonok és az ismerősök találkoznak és értesülnek az aktuális hírekről. Itt ismerkednek meg egymással a fiatalok és itt verekednek össze az asszonyok férjeik szeretőivel. Sokan a piaci lacikonyhánál ebédelnek, vacsoráznak. Isszák a kofák szárazjejes dobozokban hűtött sörét stb., és ez nem csak a népesség legszegényebb rétegeire igaz! Társas életre (a hétfégi házi mulatságoktól és a késő esti diszkóktól eltekintve) más hely nincs. Az afrikai piac tehát nem csak a gazdasági, de a társadalmi, társasági életnek is központja. A piac Afrika legjellegzetesebb elidegeníthetetlen hagyományos intézménye.

A PÁRHUZAMOS PIAC MÉRÉSE

A piacról nem voltak „hivatalos” statisztikai adatok. Úgy éreztük, hogy az adatok hiánya nem menthet fel minket attól, hogy legalábbis megkíséreljük a kvantitatív értékelést. Így a politikai aritmetika *W. Petty* által megalapozott módszereit követtük. A különböző forrásokból gyéren rendelkezésre álló információkat ésszerű (vagy legalábbis annak vélt) feltételezésekkel kiegészítve, az egyes adatokat egymással szembesítve – a tisztesség követelményeinek eleget téve – készítettük becsléseinket. Olyan jelenségek vizsgálatánál, mint az angolai párhuzamos piac vagy általában a feketegazdaság, ahol minden érdek a tények feltárása ellen szól, ez volt a megközelítés egyetlen módja.

A luandai párhuzamos piacra vonatkozó legfontosabb mennyiségi információkat a miniszterünk által is baljósan említett, hadseregtől (a hadsereg légi térképészeti intézetétől) és a (gazdasági) rendőrségtől kaptuk. A harmadik világban ugyanis a katonáknak és a rendőröknek általában fejlettebb realitásérzékük van, mint a politikusoknak. Így sikerült őket meggyőznünk,²¹ és megadtak minden lehetséges segítséget. A rendőrség piaci „megfigyelői” a mi szempontjaink szerint készítették el jelentéseiket, a hadsereg térképészeti intézete pedig rendelkezésünkre bocsátotta a legfontosabb luandai piacokról készített légi felvételeinek vázlatait, amelyekből megállapították a kereskedelmi célt szolgáló terület nagyságát, az eladóhelyek (bódék) és a vásárlók számát és az 1987 és 1989 közötti változásokat. Ez a módszer valójában a manapság oly divatos, de ritkán kézzelfogható GIS-nek (Geographic Information System) egyszerű, hétköznapi változata.

Személyesen is megkérdeztünk sok kereskedőt. Abban, hogy szívesen és (valószínűleg) őszintén is válaszoltak, nagy szerepe volt annak, hogy a szerző portugál beszédének hiányosságai alapján biztosak lehettek abban, hogy nem a rendőrség ügynöke érdeklődik. A kereskedők bizalma odáig terjedt, hogy több esetben házaikba is meghívtak vasárnapi ebédre. Ezek az alkalmak is sok pótlólagos információval szolgáltak.

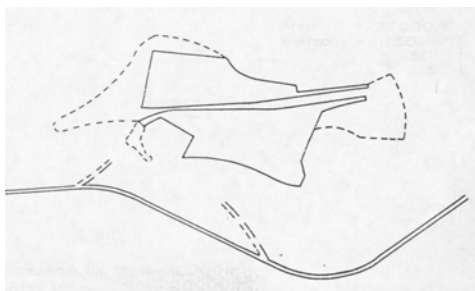
Bár a Katonai Térképészeti Intézet 1987. és 1989. évi felvételeinek értékelése rámutatott a párhuzamos piac terjeszkedésének dinamikájára – a megfigyelt három piac területe 1987-ben 54 ezer, 1989-ben 85,5 ezer négyzetméter volt, azaz 58 százalékkal növekedett – a piac méretének meghatározásához más típusú (és egymás feltételezéseit kölcsönösen ellenőrző) becslésekre volt szükség.

A Gazdasági Rendőrségtől kapott információk alapján számításokat végeztünk a piac eladóinak számára és napi forgalmukra. A becslések négy variánsa az eladók számára és a napi forgalomra vonatkozó két-két változat kombinációjaként készült. Végül a variánsok eredményeinek számtani átlagát fogadtuk el, az eladókat négy csoportba (minimális forgalmú – esetleg csak időszakosan megjelenő –, kisebb forgalmú, közepes forgalmú, nagy forgalmú) sorolva. E variánsok átlagát a 3. tábla mutatja.

Az adatok első látásra ijesztően nagyok voltak, 1989-re 490 milliárd kwanzát eredményeztek. Ekkor csak az 1987. évi GDP-adatok álltak rendelkezésre, és hivatalos áron számítva 199,5 milliárd kwanzát tettek ki. Ebből a vállalati szektorban 177,8 milliárd kwanzával számoltak.

²¹ A legfontosabb érvünk az volt, hogy be kívánjuk bizonyítani, hogy – a nemzetközi pénzügyi szervezetek véleménye ellenére – Angolában nincs infláció, hanem a párhuzamos piacnak sajátos, autonóm árrendszere működik, a hivatalosnál jóval magasabb, de nem növekvő, csak saját törvényeit követő hullámzó árszinten, és a párhuzamos piac abszorbeálja az ugyancsak vesztesnek tekintett bankrendszeren kívüli pénzmennyiséget is.

2. ábra. Az angolai légiörök térképészeti felvételeinek 1987. évi adatai és az 1989. évi felvételek vázlata a legfontosabb luandai piacokról

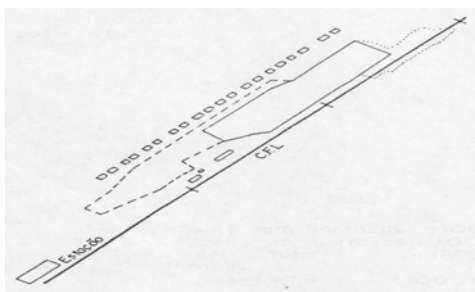
ROQUE SANTEIRO

1987

Terület 32 000 m²
Bódék száma 1 250

1989

Terület bódékkal 30 000 m²
Terület bódék nélkül 20 000 m²
Teljes terület 50 000 m²

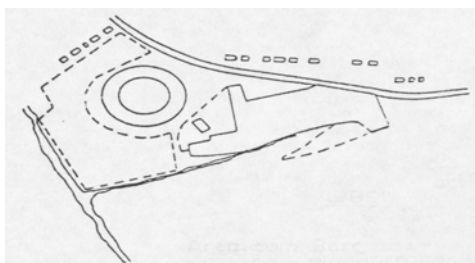
TUNGA N'GO

1987

Terület 12 000 m²
Bódék száma 480

1989

Terület bódékkal 10 000 m²
Terület bódék nélkül 8 000 m²
Teljes terület 18 000 m²

CALEMBA

1987

Terület 10 000 m²
Bódék száma 450

1989

Terület bódékkal 7 000 m²
Terület bódék nélkül 10 500 m²
Teljes terület 17 500 m²

Terület bódékkal

Vasút

Terület bódék nélkül

3. tábla

A luandai párhuzamos piacok 1989. évi forgalma a becslési variánsok átlagán alapján
(becslések a Luandai Gazdasági Rendőrség adatai alapján)

Nagyságkategória	Napi forgalom (millió kwanza)	Éves forgalom (milliárd kwanza)
Minimális forgalmú	500,0	182,5
Kis forgalmú	390,3	142,5
Közepes forgalmú	166,3	60,7
Nagy forgalmú	287,5	104,7
Összesen	1 344,0	490,6

A főbb luandai piacok által igénybe vett terület növekedési üteme alapján visszszámolva, a város párhuzamos piacának 1987. évi forgalma körülbelül 310 milliárd kwanza (a bankrendszeren kívül forgalomban lévő pénzmennyiség 2,6-szerese) lehetett. Ez esetben csak Luandáról van szó, a többi várossal nem számoltunk. Ugyancsak kimaradtak a számításokból a szolgáltatások is. Mindenesetre nyilvánvaló, hogy a GDP-re vonatkozó becslések irreálisan alacsonyak voltak. A teljesen irreális árrendszer (az árak kettőssége) minden összehasonlítást lehetetlenné tett, például a bankrendszeren kívül lévő – döntően a párhuzamos piacon forgó – pénz mennyisége és a GDP között. Angolában nem volt éhínség. A keresők túlnyomó részét (75–80 százalékát) kitevő földművelők nem termelhetek olyan keveset, mint ezt a (magán-mezőgazdaságot is magában foglaló) nem vállalati szektorra vonatkozó érték (11,7 milliárd kz) mutatja. Mindenesetre ellenőrző számításokra volt szükség.²²

Helyi kollégáink (a hivatalsegédek is beleértve) és ismerőseink bevonásával elkezdtük a luandai népesség – elsősorban az alacsonyabb jövedelműek – érendjének vizsgálatát, és több háziasszonyt is kikérdeztünk. Az eredmény: az étkezési szokások a hagyományokat követték, és lényegében minden közepes és alacsony jövedelmű családnál azonosak voltak.

Az így nyert adatok alapján összeállítottuk azt a „fogyasztói kosarat”, amelyik egy átlagos luandai háziasszony minimális – a hivatalos ellátást kiegészítő vagy a jogosulatlanoknál azt helyettesítő – heti étel- és bevásárlásait tartalmazta. (Lásd a 4. táblát.) Számításainknál minden esetben a párhuzamos piaci forgalom nagyságának alulbecslésére törekedtünk.

4. tábla

Az alapvető fogyasztási cikkek minimális heti vásárlása (átlagos, hattagú luandai családban)

Termék	Egységár	Mennyiség	Árösszeg (kwanza)
1. Rizs (kilogramm)	200	1,5	300
2. Bab (kilogramm)	500	0,5	250
3. Száraktészta (kilogramm)	1 000	0,3	300
4. Manióka liszt (kilogramm)	1 000	6,0	6 000
5. Friss hal (kilogramm)	2 000	2,0	4 000
6. Száritott hal (kilogramm)	3 500	0,5	1 750
7. Baromfihús (kilogramm)	3 000	0,7	2 100
8. Kenyér (darab)	800	2,0	1 600
9. Cukor (kilogramm)	800	0,5	400
10. Szójaolaj (liter)	500	1,5	750
11. Pálmaolaj (liter)	2 700	0,3	810
12. Hagyma (kilogramm)	2 000	0,1	200
13. Paradicsom (kilogramm)	1 500	0,1	150
14. Fokhagyma (kilogramm)	5 000	0,02	100
15. Szappan (darab)	500	0,5	250
<i>Összesen</i>			<i>18 960</i>

²² Az ellenőrző számításnál azt feltételeztük, hogy a nem vállalati szektor GDP-je teljes egészében a mezőgazdasági magánszektorból származik. A mezőgazdasági népesség arányát csak a minimális 70 százalékkal számoltuk. Az így figyelembe vett mintegy 6,3 millió mezőgazdasági lakosnál egy főre évi 1857 kwanza, vagyis még hivatalos árfolyamon számítva is csak 62 dollár, napi 17 cent jutna. Ez pedig teljesen elfogadhatatlan, irreálisan alacsony érték.

Az így összeállított minimális fogyasztói kosár adatai képezték a további számítások alapját. Ezek szerint:

a) egy család minimális havi vásárlása (kwanza)	18 960
b) napi kiadás (kwanza)	2 708
c) Luanda népessége (fő)	1 460 000
d) Átlagos családnagyság (fő)	6
e) A családok becsült száma (c/d) (kwanza)	243 333
f) Napi vásárlások összege (e·b) (kwanza)	659,1 millió
g) Évi vásárlások összege (f·365) (kwanza)	240,6 milliárd

Az adatok szerint a minimális, minden luxust nélkülöző kosár alapján a luandai háziasszonyok évi 240,6 milliárd kwanzát költöttek napi bevásárlásaikra. A 3. tábla adataival összevetve megállapítható, hogy a napi élelmiszerek forgalmát is lebonyolító minimális forgalmú árusok eladásai (182,5 kz) a fogyasztási kosár alapján számítottak csak 75 százalékát teszik ki. Ezek az árusok azonban nem csak élelmiszerekkel kereskednek, hanem üdítőitalokat és sört, gyógyszereket és műsoros hangkazettákat is értékesítenek. Ezek az áruk pedig a forgalom tekintélyes részét képviselték. A közepes forgalmú kereskedők elsősorban ruházati cikkekkel és lábbelikkal foglalkoztak, és nem elhanyagolható forgalmukat jelzi, hogy Luandában nem lehetett látni sem rongyos, sem mezítlábás embert, általános volt a „farmer” vagy szafari viselet. Az igazán nagy forgalmú kereskedők kisebb részt ruházati cikkekkel, főleg azonban tartós javakkal és alkatrészekkel kereskedtek.

Már a szó szoros értelmében vett áruforgalom luandai mérete is eloszlathatta a bankrendszeren kívüli pénzmennyiség okozta aggodalmakat. Párhuzamos piac azonban nem csak Luandában volt, és az árucikkek mellett nem feledkezhetünk meg a szolgáltatások forgalmáról sem. Ennek felmérésénél is a rendőrség információira támaszkodtunk. Az olcsó, hivatalos tarifával működő autóbuszok a személyszállítási igényeknek csak a töredékét elégítették ki. Így a hivatalos felmérések szerint is körülbelül 500 „kollektív” taxi végzett személyfuvarozást Luandában. Egy kocsi – a rendőrség becslése szerint – mintegy napi 50 ezer kwanza bevételt hozott. A teherfuvarozásban a 300 darab magánkézben lévő közép nagyságú teherautó egyenként napi 100 ezer kwanza, a 200 nehéz teherautó mindegyike pedig napi 250 ezer kwanza bevételhez juttatta gazdáját. Ez évi 38 milliárd kwanza bruttó bevételt hozott a luandai szállítások területén. (És még nem számoltunk sem az állami szektor gépkocsijaival folytatott fekete fuvarokkal, sem a Luandán kívüli szállításokkal.)

A lakosság részére gyakorlatilag csak az informális szektor nyújtott karbantartási, építési és javító szolgáltatásokat. Ezek pedig drágák voltak. Így például egy közepes tartálykocsinyi víz házhoz szállítása egy havi közepes keresetnek megfelelő 30–40 ezer kwanzába került. Egy menyasszonyi ruha, egy esküvői torta ára 150–200 ezer kwanza volt.

*

A párhuzamos piacon és a nem formális gazdaságban forgó összegek nagyságáról, a piaci árak stabilitásáról és a piac törvényszerűségeiről, működési módjáról nyert – korántsem kielégítő mélységű – ismereteink alapján is megállapítható volt hogy:

- nem volt megalapozott az infláció és a bankrendszeren kívüli pénzmennyiség miatti (túlzott) aggodalom;
- a párhuzamos piac árszintjének és a formális szektorban (az államigazgatást is beleértve) megszerezhető jövedelmeknek összevetése azt jelzi, hogy a párhuzamos piac nemcsak részévé vált az angolai gazdaságnak, ha-

nem azt maga alá is gyűrte, piaci keresletet ugyanis csak olyan vásárlóerő képezhetett, amelyik maga is (legálisan vagy illegálisan birtokolt) javak eladásából magán a piacon keletkezett;

– az árrendszer (és a valutaárfolyam) kettőssége – mondhatjuk tudathasadásos jellege – teljesen illuzórikusá tett minden makroökonómiai számítást, amit fokozott még a mezőgazdaság eredményeinek nevétségesen alacsony szintű figyelembevétel. Ennek következtében a GDP és a pénzügyi rendszer adatainak bárminemű összevetése csak tudatzavarhoz vezethetett;

– miképpen az angolai tervgazdaság – az illetékes miniszter szavaival – a tervgazdaság karikatúrája volt, a párhuzamos piac is, amely a hivatalosan létrehozott karikatúra katasztrofális hatásainak mérséklésére, lakossági egyetértés alapján, szabadon született sajátos törvényszerűségeivel szintén a piac karikatúrájának volt tekinthető. A két abszurd jelenséget pedig csakis átgondoltan és együttesen lehetett volna kiküszöbölni;

– a párhuzamos piacon forgalmazott áruknak (a rendőrség szerény becslései szerint is) legalább egynegyede származott az ún. „eltérésekből”; nem közgazdasági, hanem kriminál-pszichológiai és rendőri feladat annak a felmérése, hogy a több mint negyedszázados háborús helyzetben kialakult bűnözési hullámnak hogyan lehetett volna véget vetni, és, hogy a bűnözés visszaszorításával megmentett eszközöket mire lehetett volna fordítani a háborús kiadások növelése és az Afrikában általános presztízs-beruházások (Neto-mauzóleum, új kormányzati negyed, capandai vizierőmű) helyett.

A JELENLEGI FEJLEMÉNYEK

Ezeket a következtetéseket az említett tanulmány részletes jelentésben tárta az angolai vezetés elé. Az elkészült tanulmányt egy tekintélyes testület – a SEF²³ – a gazdasági minisztériumok és az Angolai Nemzeti Bank osztályvezetőiből és főosztályvezetőiből álló – szakértői bizottsága vitatta meg. A fogadtatás – minden előzetes aggodalmunkat eloszlatva – nagyon kedvező volt. A sikeres fogadtatást valószínűleg az indokolta, hogy a mind-annyiuk által tudott, vagy sejtett tényekkel szembesültek, és igazolva látták, hogy az infláció és a bankrendszeren kívüli pénzmennyiség – rajtuk is sokszor számon kért – réme voltaképpen papirtigris.

A politikai vezetők azonban ismét szembeszálltak a tények zsarnokságával, és egy hónappal a sikeres szakmai vita után a luandai komiszár bezáratta a város egyik legnagyobb piacát, a Calembát.²⁴ Mindennek a betetőzéseként 1992-ben puccsszerűen pénzreformot hajtottak végre. Ez abból állt, hogy minden angolai polgárnak korlátozott mennyiségben (körülbelül 40 ezer kwanza erejéig) becserélték pénzét lepecsételt bankjegyekre (új kwanzára). A többi bankjegy értékét veszítette. Az addig gyakorlatilag már nem használt rézpénzek azonban érvényes fizetőeszközök maradtak (azzá váltak). A bankok előtt az átváltásra várók hosszú sorai kígyóztak. A város tele volt rémhírekkel. Állítólag több gazdag candonguiero öngyilkos is lett.

Megkezdődött a „rézkorszak”, vagyis a „rézázsió” korszaka. Az árak eleinte hihetetlen mértékben zuhantak. Az iránytaxik 20 kwanzáért fuvaroztak, a sör ára is 20 kwanza lett, de csak rézpénzzel lehetett fizetni. A „kitandeirák”, a piaci kofák, akik a „rég jó bankjegyes világban” harsány kiáltozással csábították a vevőket, most konok arccal mormogták: „So

²³ A SEF (Saniamento Economico Finacial – Gazdasági Pénzügyi Helyreállítás) lényegében magyar javaslatra létrejött gazdaságpolitikai kezdeményezés volt, amelyből az már nem magyar javaslatra (az elégedetlen népességnek indokolatlan reményeket sugalló) politikai propaganda kampány lett. (A hivatalos iratokat például úgy keltezték, hogy kelt a SEF ... évében. Ennek a propagandának természetesen semmi hatása nem volt, sőt (az ott sem éppen finomkodó) népi humor az elnökre vonatkozó obszcén kijelentés rövidítésének tekintette.

²⁴ A határozat szerint a piac bezárására a „nem megfelelő higiéniai viszonyok” miatt került sor, és területén városi kulturális központot építenek. (A többi piac higiénés helyzete semmivel sem volt kedvezőbb, és a kulturális központ létrehozásának előkészületét sem tapasztaltuk.) Ennek a viszonylag centrális helyzetű piacnak a megszüntetése nagyon megnehezítette az egyszerű luandai emberek életét. Többet kellett utazniuk bevásárlásaikért, és a környező munkahelyeken dolgozók étkezését korábban biztosító lacikonyhák is megszűntek.

para moeda” – (csak fémpénzért). A rég elfelejtett pénzermék azonban csak gyéren kerültek elő a ládafiából és a gyermekek játékszerei közül. Luanda szomjazott, gyalogolt és morgott.

A fémpénz – és később a lepecsételt bankjegyek – pünkösdi királysága azonban nem tartott sokáig. A költségvetési deficit ugyanis továbbra is megmaradt. (A reform évében 1,7-szerese volt a bevételeknek.) Az egyszeri lélegzetvétel után újult erővel indult meg a pénzkibocsátás. A piac azonban most már résen volt. Úgy érezték, hogy ha egyszer sor kerülhetett egy ilyen pénzreformnak nevezett bankjegydézmára, akkor az bármikor megismétlődhet. Az angolai pénz „zimbo” vagy zseton szerepe megszűnt. Számlálási egységből, csereeszközből, jelképből „valódi”, tehát romlékony pénzzé változott.

Az infláció addig ismeretlen mértékben felgyorsult. Ezt bizonyítják a CIA nyilvános adatbázisából az új kwanza (NKz) dollárhoz viszonyított árfolyamának változására vonatkozó 1996-ig terjedő gazdasági adatok. (Lásd az 5. táblát.) Utólag nehéz kideríteni, hogy a sikertelen pénzreform a nemzetközi pénzügyi szervezetek nyomására vagy az elnök személyes kívánságára született-e. Az apparátus mindenesetre a megszokott vak engedelmességgel végrehajtotta, és az eredmény katasztrofális volt. (Itt nem részletezzük a CIA nyilvános adatbázisának adataiból Angola jelenlegi politikai, társadalmi–gazdasági helyzetének elemzését, az érdeklődők az elektronikus sajtóból²⁵ áttekinthetik.) Angola gazdasági helyzete azonban katasztrofális. Az elmondottakból ugyanakkor talán kiolvasható, hogy mindez valószínűleg – legalábbis részben – annak a következménye, hogy a párhuzamos piac immár nem képes (vagy nem hajlandó) a régi módon elfogadni a kormány által kibocsátott bankjegyeket. Ugyan ki is bízna olyan pénzben, amelyet egyetlen tollvonással érvényteleníteni lehet. Ezzel megszűnt az a stabilizáló erő, amelyet a párhuzamos piac jelentett.

5. tábla

Az angolai infláció néhány adata
(kwanza/dollár)

Időpont	Hivatalos	Feketepiaci
	árfolyamok	
1992. április	550	.
1993. július	3 884	.
1993. december 16	7 000	50 000
1994. június 1	90 000	180 000
1995. január 10	600 000	.
1995. április 25	900 000	1 900 000*
1996. november	201 994	.

* 1995. április 6.

Megjegyzés. 1996-ra a CIA jelentése a fogyasztói árindex 1900 százalékos növekedését jelzi, és ebben az évben a költségvetés hiánya a GDP 18 százalékát, a költségvetési bevételek 1,7 szeresét tette ki. A pénzügyi rendszer egyetlen újítása a nemzeti valuta többszöri leértékelése volt. Így Angolában 1995-ben a feketepiaci árfolyam már csak mintegy kétszerese volt a hivatalosnak.

Az angolaihoz hasonló voluntarista megoldások a fejlett világban elképzelhetetlenek. A feketegazdaság szerepe azonban Európában is jelentős, és megítélését rendkívül meg-

²⁵ [HTTP://WWW.ODCI.GOV/CIA/PUBLICATIONS/FACTBOOK/AO.HTML](http://www.odci.gov/cia/publications/factbook/ao.html)

nehezíti a kérdés gyakran érzelmi megközelítése is. A csempészet, az orgazdaság és az adócsalás mindenképpen elítélendő és üldözendő magatartás. Mint minden gazdasági (és gazdaságigazgatási) kérdésnél azonban itt is figyelembe kell venni a járulékos hatásokat. A magyarországi „párhuzamos piac” elleni megkülönböztetés nélküli frontális támadás ugyanis mind a foglalkoztatás, mind a kis jövedelműek fogyasztási lehetőségei terén jelentős problémákat okozhatna.

TÁRGYSZÓ: Feketegazdaság. Angola.

SUMMARY

The black – or hidden or informal – economy is one of the most important and, at the same time, most discussed phenomena of recent times. Its complicated character is reflected even by the variety of the related denominations. The paper, however, consists of some hints of past and recent Hungarian experiences, its main intention is to describe the functioning of a caricaturally characteristic case of a „very black” market.

The paper’s intention is to inform the reader on the way how the formation of a market called „parallel market” (mercado paralelo) in Angola, tied in some respects to African traditions, reflecting the resourcefulness of African people, corrected the functioning of a rigid, buerocratic cuban type supply system of various degrees of privileges and applied to a small part of population only. And how this market became the most important way of survival, and, at the same time, how this market „rehabilitated” the Angolan currency.

From methodological point of view the applied methods of statistical induction might be interesting. These were closely related to the traditions of William Petty’s Political Arithmethics. The information from macroeconomic data, interviews observations from the police and customs authorities and the evaluation of military aerial photographs were combined, analyzed and confronted with each other.